

Костянтин Рахно

ТОПОНІМІЯ КРИМУ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ

У міру того, як минає час, відбувається переоцінка опублікованих колись наукових праць, переосмислення висловлених у них ідей із точки зору сьогодення. Стає очевидною, скажімо, складна історія становлення сходознавства в незалежній Україні, коли рушійними силами слугували щире аматорство, палкий ентузіазм, романтичне піднесення, співчуття до постраждалих від кремлівської сваволі народів, емоційні намагання розкрити “темні плями”, висвітлити те, що замовчувалося раніше, подолати дійсні чи гадані наукові тенденції доби тоталітаризму. Через це в публікації, особливо тюркологічного змісту, часто-густо потрапляли різні сумнівні тези, неперевірені факти, перекручення, фальсифікати, відверто упереджені висновки.

Доволі контроверсійну роль відіграв у всіх цих процесах самодіяльний тюрколог Валерій Анатолійович Бушаков (до 1955 року – Валерій Костянтинівич Різе). Народився він 1942 року в Хабаровську у родині військовослужбовця. До призову в армію працював автослюсарем. 1972 року Бушаков закінчив факультет англійської мови Вінницького державного педінституту імені Миколи Островського. Далі займав посаду перекладача наукової літератури в Інституті тваринництва степових районів імені Михайла Іванова “Асканія-Нова”, також закінчивши німецьке, французьке та іспанське відділення Центральних заочних курсів іноземних мов у Москві. Решту мов учив самотужки. Захопившись краєзнавством, він зайнявся тюркською філологією, зокрема кримською ономастикою. На талановитого словолюба звернув увагу академік Омелян Пріцак. Користуючись політично вмотивованою зацікавленістю росіян кримською проблематикою, 1992 року в Інституті мовознавства РАН (Москва) Валерій Бушаков захистив кандидатську дисертацію “Тюркська етноонімія Криму” і став працювати старшим науковим співробітником новоствореного Інституту сходознавства імені Агатангела Кримського НАН України. Отримав він і членство в Українському геральдичному товаристві. У

2005 році Бушаков захистив докторську дисертацію “Історична топонімія Криму” з мовознавства. В Інституті сходознавства НАН України він пропрацював до січня 2006 року. Відтоді завідував кафедрою грецької філології Маріупольського державного гуманітарного університету аж до своєї смерті 2013 року.

Дослідник чимало зробив для пробудження інтересу до тюркологічної проблематики, надав допомогу фахівцям інших галузей, звернув увагу на багато важливих питань. Але численні статті й монографія Валерія Бушакова написані в стилі, дуже близькому до краєзнавчого, характерними для них є посилання на різні загальнодоступні довідники й енциклопедії, переважно російськомовні. Кількість використаної літератури західноєвропейськими мовами навдивовижу невелика, особливо з огляду на його колишній фах. Відчутним є також вплив ідеології пантюркізму, що затьмарює та нівелює чимало його цінних спостережень. Для основної наукової праці Бушакова “Лексичний склад топонімії Криму” (Київ, 2003) притаманне майже тотальне пояснення кримської топонімії з тюркських коренів. На превеликий жаль, уся ця топонімія спрощено розумілася ним як така, що існувала упродовж століть у незмінному вигляді. Навіть не ставилося питання, чи могли паралельно співіснувати тюркська й нетюркська назви сіл, гір, річок, місцевостей і чи не стала частина цієї топонімії тюркською вже за період перебування Криму в складі Російської імперії, коли відбулося остаточне отатарення місцевого населення. Брак посилань на джерела татарських і інших слів узагалі унеможлиблює верифікацію тлумачень науковця. Читачі вже звернули увагу, що “через це втрачається можливість не лише простежити часові відмінності у правописі та вимові тих чи тих слів, але й відрізнити їх від кон’єктури самого видавця”. Але ж для дослідження з історичної топонімії сенс праці полягає саме в тому, аби прослідкувати за джерелами всі трансформації кожної назви, щоб потім якомога точніше встановити етимон – слово, від якого та назва походить. Словом, “дослідник або ховає докази правильності реконструйованих ним топооснов, або просто їх не має”¹. При цьому Бушаков некритично

¹ О. Галенко, *Топонімія Криму. Справа наліво*, Український гуманітарний огляд 11 (2011) 124.

сприймав усі народно-етимологічні побудови османського мандрівника XVII століття Евлії Челебі, пов'язавши, серед іншого, виникнення стародавньої назви Мангуп із падінням столиці християнського князівства Феодоро після тривалої османської облоги у 1475 році², очевидно, тому, що правовірний турок помилятися не міг.

Ця досить сумбурна книга все ще була перейнята далеким від філології й великою мірою анахронічним перебудовним репатріаційним пафосом, тому в ній надто багато місця відводилося описам різноманітних переселень таврійських народів, які геть усі, навіть ті, що відбулися у XVIII столітті, оцінювалися пристрасно й емоційно³, присвячена ж вона великою мірою була не стільки топоніміці, скільки “відновленню національних прав народів, що перебували в складі колишнього Радянського Союзу, відродженню їхніх культур і мов”⁴. Те відродження вчений розумів дуже химерно. У книзі простежувалося настійне прагнення звести етногенез кримських татар суто до тюркських народів, утвердити своєрідну расову чистоту “тюркомовного мусульманського населення”⁵, що лише реалізувало в нових умовах накопичений у минулому потенціал. Так, зокрема, несподівано з'ясувалося, що “в гірській частині Криму з доісторичних часів і до виселення християн наприкінці XVIII ст. та депортації 18 травня 1944 року кримськотатарського народу не було різкої зміни населення”⁶. Це дуже нагадувало переконаність окремих карачаївських і балкарських авторів, що основа їхніх народів прямо сягає корінням найдавнішого населення Північного Кавказу кам'яної доби (пізнього палеоліту чи неоліту)⁷.

У повній відповідності до кемалістських доктрин, які спонукали турецьких учених шукати предків сучасних турків серед найдавніших мешканців території Туреччини, наприклад, хетів, і доводити споконвічність, одвічність мешкання турків як етнічної

---

² В.А. Бушаков, *Лексичний склад топонімії Криму*, К. 2003, с. 8, 13, 122, 232.

³ *Ibid.*, с. 52–54, 57.

⁴ *Ibid.*, с. 51–52.

⁵ *Ibid.*, с. 51.

⁶ *Ibid.*, с. 57.

⁷ Р.С. Тебуев, Р.Т. Хатуев, *Очерки истории карачаево-балкарцев*, Москва; Ставрополь 2002, с. 6.

спільноти в Анатолії, принаймні, з доби неоліту⁸, Бушаковим також обґрунтовувалося, що “автохтонне населення як Малої Азії, так і Таврики було стабільним упродовж століть і зрештою увійшло до складу тюркомовних етносів – турків і татар”⁹. Він прямолінійно наполягав, що “південнобережні й гірські татари є нащадками давнього автохтонного населення”¹⁰, що сягало в уяві Бушакова тих самих доісторичних часів, себто ще до появи писемності. Материкова Україна ним послідовно нехтувалася, проте наполегливо проводилася паралель між Таврійським півостровом та Туреччиною, де, на думку вченого, відбувалися абсолютно ідентичні етнолінгвістичні процеси¹¹.

Такий підхід важко назвати науковим. Тим паче, що в більшості випадків, як от у справі перепису 1897 року, слід було говорити не про “росіян”¹², а про росіян та українців, адже в офіційній термінології Російської імперії етнонім “русский” поглинав собою власне росіян (“великоросов”), білорусів (“белорусов”) та українців (“малороссов”). Українські поселенці в Криму, що теж зазнали депортації 1944 року¹³, Бушаковим послідовно ігнорувалися. Це створювало ілюзію суто російської належності Кримського півострова. Виразно негативно оцінювалося автором переселення до Криму греків, які воювали на боці Росії проти Туреччини, а також представників слов'янських народів¹⁴. У його розумінні Крим мусив бути лише татарським і виключно мусульманським. Книга

⁸ Д.Е. Еремеев, *Этногенез турок (Происхождение и основные этапы этнической истории)*, Москва 1971, с. 21–23, 26–32, 42.

⁹ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 57.

¹⁰ *Ibid.*, с. 46.

¹¹ *Ibid.*, с. 57.

¹² *Ibid.*, с. 54.

¹³ Ярослав Дашкевич, “Учи неложними устами сказати правду...”. *Історична есеїстика (1989–2008)*, К. 2011, с. 610–625; Раїса Іванченко, *Український Крим*, Українська культура 6 (1997) 12–14; О.К. Міндюк, *Українці – корінний народ Криму*, Л. 2000, с. 26, 28; В. Сергійчук, *Український Крим*, К. 2001, 304 с.; С. Машенко, *Українці в Криму: етнодемографічні аспекти (VII–XX століття)*, Етнічна історія народів Європи 1 (1999) 41–44; С. Машенко, *Українська етнокультурна традиція в Криму*, Етнічна історія народів Європи 9 (2001) 116–118.

¹⁴ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 53–54.

була перенасиченою емоційними пасажами й атаківістичною заполітизованою лексикою, що мала створювати враження спільної долі Криму з Російською Федерацією, наприклад, “Крим пережив Жовтневу революцію та Громадянську війну”¹⁵, хоча під час більшовицького перевороту в Петрограді Таврійська губернія вже входила до складу Української Народної Республіки, потім Української держави гетьмана Павла Скоропадського¹⁶ й другу революцію пережити аж ніяк не могла, а в Україні, всупереч Бушакову, по тому відбувалося не громадянське протистояння, але Визвольні Змагання з боротьбою проти російської білогвардійської та більшовицької навали.

З мовними даними Валерій Бушаков поведився дуже вільно. Наприклад, у своїй кандидатській дисертації він стверджував про побутування в башкирів роду “карачай-кипчак” і зіставляв його з назвою ногайського селища Карачой у Дніпровському повіті Таврійської губернії, підрозділом каржау казахського роду адай, самоназвою карачайців кърачай(лы)¹⁷. Тим часом насправді цей башкирський рід називався не “карачай-”, а “карагай-кипчак”¹⁸. У кубанських ногайців існувала, на додачу, родина Каракай, представники якої відносили себе до кипчаків. Топонімічною відповідністю їм обом були сибірсько-татарські села Карагай, Великий Карагай, Малий Карагай, Кошкарагай, а також давнє селище Каракай (Каракай-Кипчак) у бештаукумських ногайців. Назва башкирського роду була також близькою до етноніму “герей-кипчак” і, разом із останнім, а також зі спадковим родовим іменем кримсько-татарської династії Гіреїв, сягала монгольського племені керейтів¹⁹.

¹⁵ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 56.

¹⁶ Я. Дашкевич, *Op. cit.*, с. 621–23; В. Сергійчук, *Op. cit.*, с. 63–123.

¹⁷ В.А. Бушаков, *Тюркская этнонимия Крыма. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.06*, Москва 1991, с. 45.

¹⁸ Р.Г. Кузеев, *Происхождение башкирского народа. Этнический состав, история расселения*, Москва 1974, с. 63, 69, 114, 116, 117, 180, 185, 192.

¹⁹ Х.Ч. Алишина, *Этнический состав татар по данным топонимии*, Сибирские татары, Казань 2002, с. 197; Н.А. Томилов, *Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины конца XVI – начала XX вв.*, Новосибирск 1992, с. 44; Р.Х. Керейтов, *Ногайцы. Особенности этнической истории и бытовой культуры*, Ставрополь 2009, с. 49; Р.Х. Керейтов, *К вопросу о близости родоплеменного состава ногайцев и родственных им народов*, *Этнографическое обозрение* 6 (1999) 44.

Фахівці, зокрема чільний російський дослідник топонімії Криму, доктор філологічних наук, член-кореспондент АН СРСР, академік РАН Олег Трубачов, не раз ловили цього самонадійного дослідника на нерозумінні процесів історичної трансформації фонем, на елементарному незнанні фонетики пізньоантичної й середньовічної грецької мови тощо²⁰. Стриманий, коректний і водночас максимально суворий відгук на докторську дисертацію Валерія Бушакова дав провідний український спеціаліст із ономастики, професор, член-кореспондент НАН України Юрій Карпенко:

“Найвищий і найважчий ступінь топонімічного дослідження – етимологізування. І там, де географічні назви етимологізуються легко, В. Бушаков, який знає матеріал і потрібні для етимологізації мови, робить це досить вправно. У важких випадках етимології дисертанта вже не переконують. Так, для древнього ойконіма Керч пропонується досить дика генуезька етимологія *Cherch* (Черк) “круг, коло”, що татари сприйняли з метатезою ч – к: Керч. Назва датується “не раніше XIII ст.”, бо раніше генуезців у Криму не було. Етимологія підкріплюється списком західноєвропейських ойконімів, у складі яких є корені з сенсом “круг, коло”, хоча саме в ойконімічній функції ці корені переважно не мали значення “коло, круг”.

Карпенко звернув увагу на вкрай важливу й неприємну обставину, далеку від науковості:

“Для підкріплення цієї карколомної гіпотези В. Бушаков усі згадки Керчі до XIII ст. оголошує фальсифікатами: і київський лист хозарських євреїв, який спеціально вивчав, визнавши його ідентичність, такий висококваліфікований фахівець, як Омелян Прицак, і Тмутороканський камінь 1068 р., що містить фразу “от тьмутороканя до кърчева”. Докази фальсифікації Тмутороканського каменя несерйозні до наївності: 1) фальсифікація каменя зацікавила Катерину, яка збиралася використати його як доказ давньої присутності Русі в Криму; доказ заперечується тим, що Катерина була така метка, що якби збиралася, то використала б; 2) літери каменя збігаються з літерами Остромирового Євангелія, що для висічення на камені незручно; заперечення: придивіться до Розетського каменя II ст. до н.е., до його грецького тексту (внизу) – ви-

²⁰ О.Н. Трубачев, *Indoarica в Северном Причерноморье: Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь*, Москва 1999, с. 237–238, 282.

січені на камені, твердішому за Тматороканський (базальт, а не мармур), грецькі літери тут дуже подібні до грецької писемної графіки того ж часу; для письма, що не має усталених традицій кам'яного закріплення, інакше бути й не могло! 3) фальсифікаторів надихнув Геродот, що описав замерзання Керченської протоки й зимові мандри тут по льоду; проте князеві Глібу в Тматорокані й без Геродота було видно те замерзання та його практичне використання. Інакше кажучи, теза про фальсифікацію Тматороканського каменя не витримує ніякої критики. Це – жертва, принесена заради генуезької інтерпретації ойконіма Керч, яка є безпомічною й сама по собі. З таким же успіхом можна твердити, що й “Слово о полку Ігоревім” – теж фальсифікат”²¹.

Проте за час, який минув від захисту кандидатської дисертації до захисту докторської, Валерій Бушаков дійсно спромігся таки цілком “успішно”, на підставі власних копирсань в одному-єдиному слові, причому гапаксі, що має кілька тлумачень, проголосити неприємне для нього через антиполовецьку налаштованість і згадки про кримських готів “Слово о полку Ігоревім” фальсифікатом²². Крім того, Бушаков так і не відмовився від голослівного визнання підробками ні хозарського листування, ні Тматороканського каменя, що суперечили його фантастичним етимологіям²³. Ці його переконання не сприяли розвиткові української науки.

“Приблизно таким же, – з гіркотою констатував Юрій Карпенко, – є рівень доказовості і дискусії В. Бушакова з О. Трубачовим щодо індоарійців у Криму. О. Трубачов на доказ своєї концепції опублікував монографію (якої В. Бушаков, за його ж словами, сказаними мені, навіть не тримав у руках) й більше десятка статей, де глибоко проаналізував багато конкретного матеріалу. У вступі В. Бушаков гордовито пише: “доведено відсутність у кримській історичній топонімії індоарійських реліктів, постульованих О. Трубачовим”. А де доведено, ким – не говориться, бо в дисертації нічого такого не доведено. Упродовж 503 сторінок дослідження автор

---

²¹ Ю.О. Карпенко, *Ономастичні міркування*, Записки з ономастики 9 (Одеса 2005) 14–15.

²² В.А. Бушаков, *Прикметник харалужный в “Слові о полку Ігоревім” і “Задонщині” (До питання щодо автентичності “Слова”)*, Східний світ 2 (2001) 152–157.

²³ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 10–13; В. Бушаков, *Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа*, Хазарський альманах 4 (К.; Х. 2005) 118–128.

тільки 5–6 разів звертається до конкретних етимологій О. Трубачова, і жодного разу не можна сказати, що таке звернення є можливим. Це стосується і тої ж Керчі, і “ведмежої” етимології назви Артек, яка з огляду на фонетику й топонімічний контекст ліпша за “перепелину” у В. Бушакова, тим паче – за виведення назви з епітета Артеміди Ортигія, що взагалі є фантастикою, і назви найбільшої кримської ріки Салгир: у О. Трубачова це “падаюча з гір”, у В. Бушакова – “велика гірська дорога”, з киргизьким відповідником – іншого не знайшлося – й припущенням, що “вздож ріки тягнувся великий шлях”. До списку деяких індоарійських інтерпретацій О. Трубачова (дуже незначної їх частини) вчений подає власні контрінтерпретації – тюркські, грецькі (румейські), італійські, які надто схожі на народноетимологічні переосмислення. В роботі В. Бушакова міститься цікава інформація, що в Криму близько 40 гідронімів Карасу. Але ж деякі з них у російських поселенців одержали форму Карасиха, орієнтовану на назву риби карась. Чи не плавають такі ж “карасі” у тюркських адаптаціях давніших топонімів? Взагалі, типологічна особливість саме тюркської топонімії в тому, що там панівна більшість назв абсолютно прозора, а меншість – абсолютно непрозора: Крим, Таврія тощо. У цій ситуації непрозорість означає, що назва генетично не є тюркською, а прозорість – що вона таки тюркська або добре адаптована тюрками”²⁴.

На цьому критичні спостереження професійних філологів стосовно “дикої” праці Бушакова не скінчилися. Відомий польський орієнталіст, фахівець із кримськотатарської та караїмської мов, професор, член Польської Академії Наук Генрик Янковський мусив делікатно визнати, що “монографія Бушакова..., яка мала резюмувати його дослідження, є доволі невтішною”, й відмовився брати її до уваги у своєму історико-етимологічному словникові доросійських топонімів Криму²⁵. Прозірливий знавець української й, зокрема, кримської топонімії, доктор філологічних наук, професор Костянтин Тищенко спостеріг, що, всупереч Бушакову, назва Мангуп не раз уживається в джерелах задовго до облоги міста турками 1475 року, тож, напевно, дійсно є доосманською й, можливо, до-

²⁴ Ю.О. Карпенко, *Op. cit.*, с. 15–16.

²⁵ H. Jankowski, *A Historical-Etymological Dictionary of Pre-Russian Habitation Names of the Crimea*, Leiden; Boston 2006, p. 8.

тюркською²⁶. Лишається відкритим питання, Бушаков умисно ігнорував ці джерела чи просто не знав їх?

Зовсім непереконливою виглядає й заява Бушакова, що назва гірського масиву Бойка є спотвореним тюркським оронімом Біюк-Кая²⁷. По-перше, незрозуміло, через що і як відбулося таке спотворення, причому лише в одному окремому випадку, по-друге, оронім той має цілком аргументовану індоарійську²⁸ й деякі інші етимології, фіксуючись ще в другій половині XIV століття у місцевій епіграфіці як Поїка²⁹, отже, вже точно його не було спотворено. Сумлінний дослідник історії Криму мав би відати й цей факт. Не менш фантастичною була його етимологія топоніма Солхат з італійської мови як ‘Рову’³⁰. Назва цього міста добре пояснюється з іранських мов як ‘Червона фортеця’ й має свого двійника поза межами Таврики – Сурхкат у Согді. Подібну структуру мали наймення аланського міста Онкат і одного з давніх міст племені оногурів Бакат. Пропонувалася й індоарійська етимологія³¹, яку просто було зігноровано. Проте ще більш курйозним виглядає випадок, коли Валерій Бушаков употужнився проти знаного археолога, кандидата історичних наук Юрія Шилова, з посиланням на енциклопедичний словник самовпевнено декларувавши, що назва півострова Чонгар у Присивашші не може походити від індоарійської етнічної групи чонгар, бо такої начебто ніколи не існувало³². Однак у вірменському географічному трактаті VII століття “Аш-

²⁶ К. Тищенко, *Етномовна історія прадавньої України*, К. 2008, с. 365.

²⁷ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 130, 189; В. Бушаков, *Проблематика перебування індоаріїв у Північному Причорномор’ї (за топонімічними даними)*, Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць 354–355. Слов’янська філологія (2007) 19.

²⁸ О.Н. Трубачев, *Op. cit.*, с. 51, 120, 262–263.

²⁹ Н.В. Малицкий, *Заметки по эпиграфике Мангуна*, Ленинград 1933, с. 9–10.

³⁰ В.А. Бушаков, *Солхат, Таврика, или Крым*, Русская речь 5 (1992) 95–96; В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 55, 237.

³¹ А.К. Шапошников, *Сарматские и туранские языковые реликты Северного Причерноморья*, *Этимология 2003–2005*, Москва 2007, с. 273, 315; О.Н. Трубачев, *Op. cit.*, с. 267.

³² В. Бушаков, *Що означає кримський хоронім Чонгар?*, *Марра mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*, Л.; К.; Нью-Йорк 1996, с. 290–291.

харацуїц” чунгари присутні среди племен так званої Сарматії³³. Історики з опертям на вірменські джерела говорять і про місто Чунгар у Хозарії³⁴, до складу якої входив на той час і Крим. Індодарійський народ чонгари реально існує та дійсно мешкає в Пенджабі (Північна Індія), відомий він також в Афганістані й Центральній Азії, на що звертають увагу професійні індологи³⁵. Етнімім *ṣaṅgaṛ*, *ṣaṅgaṛ* вживається, наприклад, у Таджикистані стосовно хліборобської групи пар'я Гіссарської долини – мандрівних вихідців із Індії, що наймалися провіювати зерно³⁶. Тому, судячи з усього, правий Шилов, а не Бушаков.

Очевидно, індоарії – таври й синди – не повинні були псувати автохтонну тюркську чистоту Криму “з доісторичних часів”. Бушаков-Різе наполегливо видаляв з історії півострова індоаріїв, іранців, германців і слов'ян. Право на існування він залишив лише тим етносам, які мешкали у Кримському ханстві на період приєднання його до Російської імперії. Дослідник також цілеспрямовано ретушував вірогідний первісний зв'язок із іраномовними народностями таких кримських етнімімів, як тат і бюйтен (мюйтен)³⁷. Одначе справжньою ганьбою для науки вільної України стало те, що Валерій Бушаков шляхом різних маніпуляцій повністю заперечив існування в минулому кримських готів і їхню асиміляцію татарським населенням³⁸. Солідаризувавшись для цього з точкою зору тенденційних науковців доби протистояння Радянського Союзу з Третім Рейхом і післявоєнних часів³⁹, він вдався до “класово правильного” підручника готської мови Мірри Гухман (1958), де стверджувалося, що в

³³ А.П. Новосельцев, *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*, Москва 1990, с. 82.

³⁴ М.И. Артамонов, *История хазар*, Ленинград 1962, с. 126.

³⁵ С. Наливайко, *Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен, прізвищ*, К. 2008, с. 314–315; С. Наливайко, *Тасмниці розкриває санскрит*, К. 2001, с. 217.

³⁶ И.М. Оранский, *Фольклор и язык гиссарских парья (Средняя Азия): введение, тексты, словарь*, Москва 1977, с. 31–33, 272.

³⁷ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 38–39, 46–47, 130.

³⁸ *Ibid.*, с. 33–35.

³⁹ И.С. Пиоро, *Крымская Готия (Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье)*, К. 1990, с. 6; М.Б. Кизилов, *Крымская Готия: История и судьба*, Симферополь 2015, с. 22–234, 259–264.

списку Ож'є Гіслена де Бюсбека форми слів радше не готські, а західнонімецькі⁴⁰. Цим Бушаков, слідом за антинімецьки налаштованими вченими сталінського періоду, натякав, що зафіксована Бюсбеком германська мова насправді є їдиш, говіркою німецьких євреїв. І навіть не задумувався, чому це кримські євреї мали розмовляти діалектом німецької в чужомовному оточенні.

Попри те, що під тиском обставин Валерій Бушаков був змушений визнавати неприємну для пантюркістів іраномовність скіфів, сарматів, аланів і буртасів, його праця мало чим різнилася від науковоподібних топонімічних трактатів по-пантюркістському налаштованих ревізіоністів – азербайджанця Гіяседдіна Гейбуллаєва⁴¹, карачаївця Ахмата Байрамкулова⁴², татарина Мірфатиха Закієва⁴³, сповнених “патріотичних” фальсифікацій. Виникає враження, що науковець мав намір проголосити Крим заледве не прабатьківщиною тюрків.

“Додамо, – пише професор Юрій Карпенко, – що В. Бушаков так само скептично ставиться до праць Олександри Суперанської з кримської топонімії: “несистемний підхід” (це у О. Суперанської, яка є одним з творців самого поняття “топонімічна система”!), “велика кількість необґрунтованих зіставлень кримських топонімів із родоплемінними іменами тюркських народів”. При цьому сам Бушаков акцентує думку, що імена племен і родів збереглися в топонімії Криму, тобто стає в позицію Юпітера, а для О. Суперанської відводить позицію бика”⁴⁴. Так само вчинив він і з Юрієм Шиловим, як бачимо. Насправді спочатку треба було подумати про те, що в передгірному і гірському Криму більшість населених пунктів існує впродовж багатьох сотень років. Їхні назви часто склалися задовго до формування тюркських етносів взагалі як таких. Варіанти з родовими іменами населених пунктів були б прийнятними тільки за наявності документальних свідчень про перебування тут саме цих

---

⁴⁰ М.М. Гухман, *Готский язык*, Москва 1958, с. 13.

⁴¹ Г.А. Гейбуллаев, *Топонимия Азербайджана (историко-этнографическое исследование)*, Баку 1986, 116 с.

⁴² А.М. Байрамкулов, *К истории аланской ономастики и топонимики*, Черкесск 1995, 221, [2] с.

⁴³ М.З. Закиев, *Татары: проблемы истории и языка*, Казань 1995, 464 с.

⁴⁴ Ю.О. Карпенко, *Op. cit.*, с. 16.

тюркських родів. Особливо сумнівними є родоплемінні назви на південному березі, в Байдарській долині, у долинах передгір'я.

Наполягання на тюркськості більшості топонімів і наявності серед них великої кількості назв тюркських родів і племен, а також постійні апеляції до лексики давньотюркської мови, що чомусь не зазнала змін із плином часу, мусили максимально удревити перебування татар на півострові. Доведення власної автохтонності, як і в тюркомовних народів Північного Кавказу, що теж стали жертвами страхітливої депортації, було засобом стати у власних і чужих очах “справжніми” аборигенами краю, “корінними” його мешканцями, на відміну від когось “нового” та “прийшлого”, й цим утвердити існування адміністративно-політичного утворення відповідно до його глибокої давнини, убезпечивши себе від нових виселень і територіальних претензій. Аргумент першопоселення був ключовим для відстоювання земельних прав. Крім того, предки мусили бути причетними до стародавньої державності, щоб надати своїм нащадкам можливість відстоювати свої політичні права. Подвійна ідентичність не віталася, бо важливим моментом тут була цілковита мовна спадковість між предками й нащадками, які нізащо не могли втратити предківську мову. Мова, отже, мусила бути тюркською, але при цьому дуже давньою й містити самобутню архаїчну лексику. Натомість перебування сусідніх народів у минулому на цій же території розглядалося як історична підстава для легітимізації підступної передачі їм земель, тому його слід було уникати⁴⁵. Звісно ж, утвердження ідей регіонального патріотизму задля територіальної цілісності й суверенітету розбігалось з пантюркським обґрунтуванням претензій на створення певного союзного, якщо взагалі не державного, утворення всіх тюрків під проводом турецького “старшого брата”. Але політичні мудрування й високий ступінь економічної зацікавленості в пошуку етнічно чи конфесійно близької держави-спонсора породжували, здавалося б, немислиму ситуацію ідеологічного симбіозу, в якому були суміщені й пропагандистськи задіяні, хоча й різною мірою, обидві позиції⁴⁶. Також при утвердженні автохтонного статусу ставилося надзавдання

⁴⁵ В. А. Шнирельман, *Быть аланами: интеллектуалы и политика на Северном Кавказе в XX веке*, Москва 2006, с. 20, 439–440, 442–466, 525–526.

⁴⁶ С. Г. Кляшторный, *Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии*, Санкт-Петербург 2006, с. 13.

будь-що дистанціюватися від тих народів, які прийшли звідкілясь здалеку та мали переважно негативну репутацію в історичній літературі, у даному разі від монголів, субетноси яких – керейти, аргини, наймани, меркїти, сіджиути, адаргїни, баарини, бесути, ойрати, чжарчжиути й інші – взяли найактивнішу участь в етногенезі кримської гілки татар. Тюркомовні племена й народи розглядалися ніби самі по собі, поза широким етноісторичним контекстом, або, точніше, вони виступали як єдино значущі агенти історії, що визначали долі народів на велетенських теренах і діяли у відносно пасивному середовищі, маніпулюючи цим середовищем й етнічно його перетворюючи. Середовище було ніби “приписаним” до даного етносу від його родоплемінного “віку” й аж до “входження у світову цивілізацію”⁴⁷. Тому вирішальною для формування національної пам’яті визнавалася топонімічна політика. “Щоби знищити навіть згадку про те, що в Криму жили споконвіку греки, татари, вірмени та інші депортовані народи, в далекому Кремлі вирішують стерти з карти півострова його історичні топоніми, для чого приймають низку указів”, – писав Бушаков⁴⁸. Оскільки вчений сприймав доселення й освоєння Кримського півострова українцями та представниками інших слов’янських народів як окупацію, то він відкидав навіть думку про те, що привнесення ними власних топонімів та гідронімів, перейменування населених пунктів, важливих географічних об’єктів є закономірним процесом, виявом перебігу закорінення українців у Таврійську землю, що почався задовго до 1944 року. Насправді повсякчас і всюди, в усьому світі переселенці, приходячи на нові місця, називають їх по-своєму, нерідко на згадку про батьківщину або відзначаючи якісь характерні особливості природи, рельєфу, що їх вразили, перекладають або ж переінакшують місцеві назви, які нічого для них не означають, є незручними для вимови, негарно в їхньому сприйнятті звучать. Не завжди це цілеспрямоване зловільне стирання пам’яті про колишніх насельників. Проте вчений гадав, що українські люди мали б і далі звати села, в яких вони мешкають, – Карасубазар, Таракташ, Дуванкой чи Озенбаш⁴⁹. Читачам він пропо-

---

⁴⁷ С.Г. Кляшторный, *Op. cit.*, с. 14.

⁴⁸ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 57.

⁴⁹ *Ibid.*, с. 80.

нував повірити, що такі назви, як Баштанівка, Журавлівка, Підгірне, Прохолодне, Рибачьке, Селезнівка, Сонячногірське, Сінокісне, Тополі, Хмельове, Шафранне виникли під впливом... ідей комунізму⁵⁰! До числа “осіб минулого, котрі були канонізовані партійною ідеологією”, та “абстрактних символів партійної ідеології”⁵¹ потрапив навіть Тарас Шевченко⁵², мабуть, тому, що описував боротьбу запорозьких козаків проти татар і турків.

Незаангажовані дослідники вказують, що не комуністичний режим, але насамперед всебічні стосунки Криму з материковою Україною та постійне мешкання на території півострова сотень тисяч українців спричинилися до утвердження в топонімії Криму значної кількості українізмів, наприклад, Балки, Білоглинка, Богданівка, Великий Кут, Великий Яр, Виселки, Вишняківка, Вінницьке, Глибокий Яр, Горлиця, Дніпровка, Дорошенкове, Запорізьке, Затишне, Зелений Гай, Зелений Яр, Зоря, Калачі, Карпова Балка, Козаче, Козачий Яр, Колоски, Копані, Кринички, Криничне, Лебединка, Левадки, Лепетиха, Малий Яр, Мазанка, Ніжинське, Отари, Покоси, Полтавка, Полтавське, Сумське, Українка, Українське, Хмельницьке, Чоботарка, Чумакове, Шевченкове, Шепетівка й інші⁵³. А моторошне нав'язування ідеологічних назв відбувалося в ті ж часи й тими ж темпами і на теренах материкової України.

Наукоподібність опусу Бушакова, наявність у ньому “етимологічного” словника кримських топонімів і водночас довірливо-доступний стиль пояснення призвів до того, що його книга стала дуже популярною в різноманітних любителів історичних і мовознавчих спекуляцій. Ревізіоністські тези Бушакова, наприклад, про те, що ніяких кримських готів не існувало взагалі, проникли й у наукові публікації неприскіпливих і невибагливих авторів, особливо тюркологів⁵⁴, попри ту обставину, що належність слів зі

⁵⁰ В.А. Бушаков, *Лексичний склад...*, с. 79–82.

⁵¹ *Ibid.*, с. 81–82.

⁵² *Ibid.*, с. 80.

⁵³ Е.С. Регушевський, *Українські топоніми в Криму*, *Культура народів Причорномор'я* 1 (1997) 131; С. Машенко, *Українська етнокультурна традиція...*, с. 118.

⁵⁴ О.І. Галенко, *Іудейські громади Османської Кефи середини XVI ст.*, *Сходознавство* 3–4 (1998) 56–58.

списку Бюсбека до їдиш і решти західногерманських мов давно й надійно спростована⁵⁵. З почину Бушакова надмірно проливають сльози за перейменуванням таврійських топонімів окремі історики, неприязно налаштовані до українців⁵⁶. Сумно, але деякі його фантазії стосовно тюрксько-українського культурного обміну, ще й перекручені, потрапили й до серйозних праць із української етнології⁵⁷. Не без впливу праць Бушакова з'явилися й помірковано автохтоністські версії походження кримських татар, де останні проголошуються нащадками, серед іншого, далеких гунів, болгар, аварів і хозар, але в жодному разі не лиховісних монголів⁵⁸. Спонукуваний своїми специфічними переконаннями, Валерій Бушаков не зупинявся перед тим, аби консультувати, поряд із поважними вченими, різноманітних, часто не зовсім адекватних і позбавлених елементарних наукових знань провінційних краєзнавців, які, відкинувши офіційну науку, прагнули без особливих складностей витлумачити з тюркських мов геть усі українські антропоніми й топоніми свого краю. Вочевидь, йому була потрібна не стільки історична правда, скільки напівхудожня версія, здатна сконструювати етногенетичний міф і пом'якшити національні травми. Та гадається, що з часом українській науці вдасться подолати всі ці перекоси й вийти на якісно новий рівень орієнталістики взагалі й кримиознавства зокрема.

---

⁵⁵ Ханс-Файт Байер, *История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро*, Екатеринбург 2001, с. 265–266; Н.А. Ганина, *Крымско-готский язык*, Санкт-Петербург 2011, 288 с.

⁵⁶ Н. Яковенко, *Вступ до історії*, К. 2007, с. 261.

⁵⁷ В.Г. Балущок, *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія*, Біла Церква 2008, с. 233–234.

⁵⁸ Л.В. Войтович, *Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу*, Біла Церква 2009, 218 с.